



مؤسسه ملی تحقیقات سلامت
جمهوری اسلامی ایران

گزاره برگ پاسخ سریع به سوالات کووید-۱۹

تاریخ انتشار: ۱۵ بهمن ۱۳۹۹

شماره: ۱

عنوان: تجمعات مذهبی چقدر در انتشار کووید-۱۹ مؤثرند؟

پیام اصلی

- ◆ محدودیت و ممنوعیت برگزاری تجمعات در زمان همه‌گیری کووید-۱۹ یکی از اقدامات اصلی در کاهش خطر انتقال و شیوع بیماری است؛
- ◆ بهترین توصیه برای کاهش انتقال بیماری، رعایت فاصله‌گذاری اجتماعی (فیزیکی) است؛
- ◆ رعایت الزامات بهداشتی در تجمعات مذهبی در زمان شیوع کووید-۱۹ لازم است؛
- ◆ ارزیابی‌های خطر برای تعیین خطر کلی انتقال بیماری کووید-۱۹ برای برنامه‌ریزی بازگشایی تجمعات مذهبی ضروری است.

به سفارش معاونت تحقیقات و فناوری وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی

گزاره برگ پیش رو، مرور سریع مطالعات موجود است که توسط موسسه ملی تحقیقات سلامت جمهوری اسلامی ایران تهیه شده است و دستورالعمل تخصصی نیست، لذا در استفاده از مطالب این گزاره برگ این موضوع مدنظر قرار گیرد.

مقدمه

مراسم و تجمعات مذهبی در تمام ادیان مورد احترام هستند و نقش مهمی در همبستگی اجتماعی دارند. با این حال این تجمعات یک خطر جدی برای انتقال ویروس کووید-۱۹ به صورت بالقوه از یک فرد به تعداد زیادی از افراد می‌باشد. این تجمعات اغلب شامل تجمع تعداد زیادی از افراد در یک فضای محدود و در یک دوره زمانی خاص است و آن‌ها را در معرض خطر جدی این همه‌گیری قرار می‌دهد. اخیراً موارد زیادی از ابتلا، متعلق به گردهمایی‌ها و اماکن مذهبی بوده است.

مثال‌های تجمعات مذهبی در جهان که منتهی به افزایش شیوع بیماری کووید-۱۹ شده است

از مهم‌ترین مثال‌های تجمع مذهبی منتهی به شیوع بیماری، نظام‌الدین دهلی و گردهمایی کاتولیک‌ها در شمال ایتالیا هست که منجر به گسترش شیوع کووید-۱۹ به ترتیب در این کشورها شده است. برگزاری سه گردهمایی تبلیغاتی - مذهبی در مالزی، پاکستان و هند منجر به ایجاد نقطه گسترش کووید-۱۹ شد. اولین مورد گردهمایی مذهبی در مالزی در تاریخ ۲۷ فوریه تا ۳ مارس بود. حدود ۱۵۴۵ مورد کووید-۱۹ در مالزی به تجمعات مذهبی در کوالالامپور مرتبط بودند. همچنین تجمعات مذهبی منبع شیوع کووید-۱۹ در کشورهای هند و پاکستان گردید به این صورت که افراد مبتلا که در این مراسم مذهبی شرکت کرده بودند، منجر به ابتلای سایر افراد می‌شدند.

در تجمعات مذهبی که در هند برگزار شده بود، مبلغان مذهبی هندی برای تبلیغات مذهبی به کشورهای مالزی و اندونزی رفته و ویروس را به کشورهای دیگر منتقل کرده بودند و به‌موجب آن، شیوع کووید-۱۹ در این دو کشور به‌صورت گسترده‌ای افزایش پیدا کرد. در کره جنوبی بعد از موفقیت اولیه در مهار ویروس کووید-۱۹ تجمعات مسیحیان در کلیسا باعث شیوع گسترده این ویروس شد. تعداد زیادی از افرادی که در این تجمعات شرکت کرده بودند مورد آزمایش قرار گرفتند و تعداد ۵۲۰۹ فرد مبتلا تا تاریخ ۸ آوریل گزارش شد. مواردی از شیوع گسترده به‌علت این نوع تجمعات در سنگاپور نیز گزارش شده است.

تجمعات مذهبی در ایران

ایران یکی از کشورهای آسیب‌پذیر در همه‌گیری کووید-۱۹ است. در ایران هر ساله تقریباً نزدیک ۱۰۰ رویداد سیاسی، فرهنگی و مذهبی برگزار می‌شود که نزدیک نیمی از آن‌ها مربوط به رویدادهای مذهبی است. از طرفی ۵۲ نماز جمعه هفتگی، ۱۰ روز مراسم دهه اول ماه محرم، مراسم هفتگی دعای توسل، کمیل و ندبه را نیز به این تعداد می‌توان اضافه کرد. مراکز زیارتی مانند حرم رضوی، حرم حضرت معصومه (ع) و حرم عبدالعظیم حسنی از مراکز اصلی زیارت در ایران محسوب می‌شوند که به‌همراه سایر اماکن زیارتی سالانه بیش از ۱۰۰ میلیون زائر دارند. به همین دلیل این تجمعات به‌طور بالقوه نقش مهمی در گسترش این بیماری دارند.

عوامل تأثیرگذار بر خطر ابتلا و انتقال کووید-۱۹ در گردهمایی‌های دسته‌جمعی

طبق گفته سازمان جهانی بهداشت در گردهمایی‌های دسته‌جمعی نوع خطر احتمالی و میزان آن به ماهیت و نوع رویداد، تعداد افراد شرکت‌کننده، نوع مکان برگزاری، مدت زمان برگزاری، ویژگی‌های شهر و محل برگزاری و خدمات موجود بستگی دارد.

◆ **نوع رویداد:** با توجه به هدف برگزاری رویداد است که براساس آن ویژگی تجمعات ارزیابی می‌شود. در رویدادهای مذهبی به‌دلیل وجود افراد بیمار و سالمند خطر ابتلا و انتقال بیماری‌ها وجود دارد؛

◆ **مدت زمان برگزاری:** هرچه مدت زمان برگزاری مراسم طولانی‌تر باشد، خطر بیشتری برای انتقال بیماری‌های واگیردار وجود دارد؛

◆ **عوامل زیست‌محیطی:** فصل برگزاری مراسم و میزان رطوبت و خشکی محیط از جمله عوامل زیست‌محیطی است که در تجمعات و ارزیابی خطرات موجود اهمیت دارد؛

♦ **ویژگی های شرکت کنندگان:** زمانی که مراسم در شهری باشد که شرکت کنندگان با آن آشنا هستند، به دلیل آگاهی به وضعیت بهداشتی، خطر انتقال بیماری کمتر است. همچنین خطر انتقال بیماری توسط مسافران به سایر شهرها بسیار زیاد است. تراکم جمعیت در محل برگزاری مراسم نیز عامل بسیار مهمی است. هرچقدر تراکم جمعیت بیشتر باشد خطر انتقال بیماری بالاتر می رود. وضعیت سلامتی افراد نیز مهم است به طوری که افراد مبتلا به بیماری های مزمن و آسیب پذیر، نیاز به مراقبت های سلامتی بیشتری دارند؛

♦ **ویژگی های محل برگزاری:** سرپوشیده یا باز بودن محل برگزاری، تهویه هوا در مکان های سر بسته، برخورداری از امکانات سلامتی از جمله عواملی هستند که در ارزیابی محل برگزاری باید در نظر گرفته شوند.

برنامه ریزی برای بازگشایی تجمعات مذهبی

برنامه ریزی برای بازگشایی تجمعات مذهبی شامل انجام ارزیابی های خطر برای تعیین خطر کلی انتقال بیماری کووید-۱۹ و تصمیم گیری براساس آن می باشد. با توجه به وضعیت فعلی همه گیری کووید-۱۹، سازمان جهانی بهداشت یک ابزار ارزیابی خطر شامل دو قسمت ارزیابی خطر^۱ و چک لیست کاهش خطر^۲ برای استفاده کشورها و برگزارکنندگان این مراسم جهت ارزیابی خطر کووید-۱۹ تهیه نموده است.

این ابزار شامل همه فاکتورهای لیست کلی ارزیابی و کاهش خطر سازمان جهانی بهداشت برای گردهمایی های دسته جمعی^۳ به همراه عوامل دیگری که باید در مراسم و تجمعات مذهبی ارزیابی شوند، می باشد و به برگزارکنندگان کمک می کند که بتوانند خطر کلی را دقیق تر تعیین کنند.

به منظور ارائه پاسخ های دقیق، لازم است برگزارکنندگان این مراسم از شیوع فعلی کووید-۱۹ در کشور آگاه باشند. همچنین ضرورت دارد به گزارش های روزانه وضعیت جهانی کووید-۱۹ که توسط سازمان جهانی بهداشت منتشر می شوند و همچنین گزارش های کشوری کووید-۱۹ در صورت وجود، مراجعه کنند.

تکمیل این چک لیست ها باید توسط مسئولین سلامت عمومی محلی انجام شود و در مراحل برنامه ریزی، از افراد متخصص در زمینه گردهمایی های دسته جمعی، ارزیابی خطر، اپیدمیولوژی و اقدامات کنترل بیماری های عفونی استفاده گردد. برای تصمیم گیری کلی، لازم است این فاکتورها در نظر گرفته شوند:

♦ وضعیت فعلی شیوع بیماری کووید-۱۹ و میزان انتقال آن؛

♦ توزیع جغرافیایی و تعداد شرکت کنندگان در مراسم و مشخصات فردی آن ها؛

♦ ابزار ارزیابی خطر؛

♦ اقدامات کاهش خطر که در حال اجرا هستند و یا امکان اجرا دارند.

یادآوری این نکته حائز اهمیت است که با این که اقدامات کاهش خطر می تواند خطر ابتلا به کووید-۱۹ را کاهش دهد، اما نمی توانند تهدید را به طور کامل از بین ببرند. نظر سازمان جهانی بهداشت این است که در همه کشورهایی که بیماری کووید-۱۹ در مرحله انتقال در جامعه می باشد باید به طور جدی در مورد به تعویق انداختن و یا کاهش تجمعاتی که موجب گردهمایی افراد می شود و پتانسیل انتقال بیماری در آن ها وجود دارد، توجه کنند، و بهترین توصیه که رعایت فاصله گذاری اجتماعی (فیزیکی) است را حمایت نمایند.

1. Risk Assessment
2. Mitigation Checklist
3. Mass gatherings

در ادامه چک لیست ارزیابی خطر در تجمعات مذهبی ارائه شده است:

چک لیست ارزیابی خطر (Risk Assessment)

این چک لیست حاوی ۶ سؤال است که خطر کلی انتقال کووید-۱۹ در جریان این مراسم مذهبی خاص را تعیین می کند و امتیاز به دست آمده در آن از صفر = خطر قابل اغماض تا ۶ = خطر بسیار بالا می باشد.

چک لیست ارزیابی خطر				
امتیاز کل کاهش خطر (درصد)				امتیاز کلی چک لیست ارزیابی خطر
بسیار آماده برای کاهش اثرات کووید-۱۹ (۷۶ الی ۱۰۰)	تا حدودی آماده برای کاهش اثرات کووید-۱۹ (۵۱ الی ۷۵)	تا حدودی فاقد آمادگی برای کاهش اثرات کووید-۱۹ (۲۶ الی ۵۰)	شدیداً فاقد آمادگی برای کاهش اثرات کووید-۱۹ (۰ الی ۲۵)	
خیلی پایین	خیلی پایین	خیلی پایین	خیلی پایین	۰ - قابل اغماض است
خیلی پایین	پایین	خیلی پایین	پایین	۱ - خطر بسیار کم
پایین	پایین	پایین	متوسط	۲ - خطر کم
پایین	متوسط	متوسط	متوسط	۳ - خطر متوسط (متوسط کم)
متوسط	متوسط	متوسط	خیلی بالا	۴ - خطر متوسط (متوسط بالا)
بالا	خیلی بالا	بالا	خیلی بالا	۵ - خطر بالا
خیلی بالا	خیلی بالا	خیلی بالا	خیلی بالا	۶ - خطر بسیار بالا

در جدول بالا میزان کلی خطر با پنج رنگ نشان داده شده است که تعریف آنها در جدول زیر آمده است.

کلید رنگ خطر کلی	
خیلی پایین	خطر کلی انتقال و گسترش کووید-۱۹ در این مراسم بسیار کم است.
پایین	خطر کلی انتقال و گسترش کووید-۱۹ در این مراسم کم است. توصیه می شود که بررسی گردد که آیا اقدامات کاهش خطر قابل تقویت هستند یا خیر.
متوسط	خطر کلی انتقال و گسترش کووید-۱۹ در این مراسم در حد متوسط ارزیابی شده است. تلاش های بیشتری برای بهبود اقدامات کاهش خطر یا کاهش خطر انتقال (کاهش امتیاز ارزیابی خطر) توصیه می شود.
بالا	خطر کلی انتقال و گسترش کووید-۱۹ این مراسم بالا در نظر گرفته می شود. تلاش های بیشتری برای بهبود هم اقدامات کاهش خطر و هم کاهش خطر انتقال (کاهش امتیاز ارزیابی خطر) توصیه می شود.
خیلی بالا	خطر کلی انتقال و گسترش بیشتر کووید-۱۹ این مراسم بسیار زیاد است.

الزامات برگزاری تجمعات مذهبی در زمان شیوع کووید-۱۹

رعایت فاصله فیزیکی: فاصله فیزیکی برای ایمنی از سرایت حداقل ۲ متر از طرفین تعیین شده است؛

پرهیز از برخی آداب در مراسم مذهبی: آداب مذهبی که مستلزم تماس فیزیکی است بهتر است، صورت نگیرد؛

کاهش مدت زمان برگزاری مراسم:

توجه به سطح سلامت فردی: افراد آسیب پذیر مانند سالمندان، افراد مبتلابه بیماری های خاص و مزمن، زنان باردار و شیرده هر قدر کمتر در معرض خطر باشند، احتمالاً ابتلای پایین تری دارند؛

نقش متولیان در مدیریت اماکن مذهبی در همه‌گیری کووید-۱۹: رهبران دینی با توجه به رسالتی که بر عهده دارند، با ایجاد امید و آرامش درونی می‌توانند روحیه افراد را تقویت کرده و پایبندی به رعایت اصول بهداشتی و پیشگیری از انتقال را ترویج کنند؛

تجمعات انبوه انسانی در حج و اربعین از بعد بیماری‌های واگیردار: در گردهمایی‌هایی مانند حج و اربعین که تعداد زائران به بیش از چند میلیون می‌رسد، احتمال شیوع بیماری‌های واگیردار زیاد است. برای جلوگیری از این اتفاق از جدول زیر برای مدیریت بیماری‌های واگیردار می‌توان استفاده کرد:

بعد از مراسم

درس‌آموخته‌ها

- ۱- اطمینان از شیوع بیماری؛
- ۲- بانک اطلاعات زائران علامت‌دار؛
- ۳- ایزولاسیون و مراقبت‌های درمانی بیماران؛
- ۴- مدیریت بیماری در زائران هنگام بازگشت؛
- ۵- شناسایی و تدوین درس‌آموخته‌ها.

حین مراسم

عملیات اجرایی

- ۱- اطلاع‌رسانی اخبار؛
- ۲- نظام ثبت و پایش بیماری‌های واگیر؛
- ۳- غربالگری و تست‌های آزمایشگاهی؛
- ۴- اجرای فرآیندهای کاهش تماس و پیشگیری از شیوع؛
- ۵- ارائه خدمات درمانی؛
- ۶- آموزش‌های عمومی در خصوص علایم بیماری.

قبل از مراسم

برنامه‌ریزی

- ۱- بررسی فرایندهای بهداشت عمومی؛
- ۲- هماهنگی سازمان‌های خدماتی؛
- ۳- آموزش عمومی؛
- ۴- مانورهای تیم‌های عملیاتی؛
- ۵- ارزیابی خطر شیوع؛
- ۶- تصمیم برای لغو و یا به تعویق انداختن مراسم؛
- ۷- برنامه ارتباط خطر.

اقدامات لازم برای برگزاری تجمعات مذهبی در زمان رخداد اپیدمی کووید-۱۹



شرایط ایمن و مطلوب برای بازگشایی اماکن مذهبی و برقراری مراسم

بهداشت ساختمان

- استفاده از هواکش و باز گذاشتن درها؛
- وجود تهویه مناسب در سرویس‌های بهداشتی؛
- گندزدایی مجزای سرویس‌های بهداشتی حمام و دستشویی؛
- گندزدایی تمامی سطوح در معرض تماس زائران با مواد شوینده و سپس گندزدایی آن؛
- گندزدایی متناوب سطوح در معرض تماس زائران؛
- مجهز کردن کابین آسانسور به مواد ضد عفونی کننده و گندزدایی منظم آن، برداشتن موقت آبخوری‌ها و آب سردکن‌ها و استفاده از آب بطری شده؛
- خودداری از مفروش کردن صحن‌ها با فرش؛
- تعبیه سیستم لوله‌کشی صابون مایع و یا حداقل ظرف همراه با مایع دستشویی در محل و دستمال کاغذی در توالت‌ها و سرویس‌های بهداشتی؛
- گندزدایی سطوح در فواصل اقامه هر وعده نماز در محل‌های برگزاری نماز جماعت؛
- گندزدایی منظم بخش‌های نگهداری موقت و قسمت‌های اداری و عمومی نظیر کتابخانه‌ها، نمازخانه‌ها و کفش‌داری؛
- دفع پسماندها به شیوه بهداشتی در سطل‌های دردار پدالی؛
- خودداری از ارائه خدماتی مانند چادر به زوار خانم و استفاده از چادر شخصی؛
- اطلاع‌رسانی به زوار جهت خودداری از بوسیدن اجسام متبرک تا رفع بیماری؛
- خودداری از شستشوی قبور موجود در صحن با استفاده از دست.

بهداشت در کفش‌داری

- استفاده از کیسه‌های یک‌بار مصرف برای نگهداری کفش زائران؛
- انجام گندزدایی به صورت مستمر؛
- استفاده خدام کفش‌داری از لوازم حفاظتی ماسک، دستکش و روپوش.

رعایت بهداشت

- ممنوع بودن بوسیدن و لمس کردن اماکن متبرکه؛
- استفاده از دستمال کاغذی هنگام سرفه و عطسه (در صورت نبودن دستمال از آرنج استفاده شود)؛
- جلوگیری از تماس ابزار کار خادمان (پر، عصا و غیره) با افراد دیگر؛
- جمع‌آوری تمامی کتاب‌های مذهبی، مهر، سجاده، تسبیح، چادر و نظایر آن و تأکید بر استفاده زائران از وسایل شخصی خود؛
- نظافت اماکن از یک نقطه آغاز و در نقطه مقابل به پایان برسد.

اقدامات دولت عربستان در برگزاری مناسک حج در زمان همه‌گیری کووید-۱۹ یک تجربه موفق در برگزاری مراسم مذهبی:

در سال ۲۰۲۰ دولت عربستان با توجه به بیماری همه‌گیر کووید-۱۹ و براساس ارزیابی خطر توسط GCMGM^۱ انجام شده بود، مراسم حج را با تعداد محدودی از زائران برگزار کرد. در همین راستا اقدامات پیشگیری و کنترل عفونت توسط وزارت بهداشت قبل و در حین مراسم حج انجام شد که در ادامه برای مثال آورده شده است:

اقدامات پیش‌گیرانه قبل از تشریفات حج:

وزارت بهداشت معیارهای صلاحیت خاصی را برای همه نامزدهای متقاضی شرکت در حج ایجاد کرد که شامل موارد زیر هستند:

۱. بین ۲۰ تا ۶۵ سال باشند (با مشاور برای نامزدهای بالای ۵۰ سال)؛
۲. بیماری مزمن خاصی نداشته باشند؛
۳. چاق نباشند؛
۴. باردار نباشند؛
۵. تست PCR منفی داشته باشند.

هر داوطلب باید به مدت ۱۰ روز در خانه یا هتل قبل از سفر و ۴ روز در یک مرکز بعد از ورود به مکه قرنطینه شود. پایبندی به اقدامات قرنطینه با استفاده از دستبند مجهز به اپلیکیشن ملی Tetamman نظارت می‌شود. اقدامات پیش‌گیرانه به زائران به‌طور کامل توضیح داده شد که شامل فاصله ۱/۵ متری از دیگران، استفاده از ماسک، رعایت بهداشت دست‌ها، افشای علائم و تماس با یک مورد تأیید شده کووید-۱۹ است. پس از این مرحله مجدد تست PCR گرفته می‌شود و افرادی که مثبت شوند از برنامه حذف می‌شوند.

اقدامات پیش‌گیرانه در حین برگزاری تشریفات حج:

حباب‌های ایمن - زائران براساس رنگ و عدد مشخص به گروه‌های ۲۰ نفره تقسیم شدند. هرکدام از این گروه‌ها یک حباب نام گرفت. براساس این تقسیم‌بندی اتوبوس زائران، خانه‌های آن‌ها و... مشخص شد. به هر گروه سازمان دهندگان^۲، متخصصان مراقبت‌های سلامت^۳، کارمندان بیمارستانی^۴ و راننده اختصاص داده شد؛

افسران سلامت - گروهی متشکل از ۵۰ افسر سلامت آموزش دیده، زائران را در هر مرحله از مناسک حج همراهی می‌کردند تا حداکثر سطح مراقبت را فراهم کنند (به‌عنوان مثال اندازه‌گیری مداوم دما، بررسی علائم، پاسخگویی به همه شکایات پزشکی) و از پایبندی کامل به اقدامات پیش‌گیرانه اطمینان حاصل کنند. آمبولانس مراقبت‌های ویژه برای انتقال بیماران به تخت‌های تعیین شده در بیمارستان‌های مجاور در صورت لزوم در دسترس بودند. سیستم فرماندهی ارتباطات و رویدادها به خوبی طراحی و اعمال شده بود؛

کمیته حج - معیارهای ویژه آموزش واجد شرایط بودن فقط برای زائران نبود بلکه همچنین شامل پرسنل بود که خدمات مربوط به حج را ارائه می‌دادند. پرسنل براساس مجاورت و تعامل با زائران (به‌عنوان مثال مناطق داغ، گرم یا سرد) طبقه‌بندی شدند. اقدامات (به‌عنوان مثال آزمایش PCR، قرنطینه و آموزش) برای کسانی که در مناطق داغ بودند، سخت‌گیرانه‌تر بود؛

اقدامات پیش‌گیرانه - اقدامات شامل تهیه وعده‌های غذایی از پیش بسته‌بندی شده (بدون بوفه)، عدم اشتراک ااث یا وسایل شخصی، عدم لمس فیزیکی کعبه مقدس و سایر سطوح، تهیه سنگریزه‌های استریل برای هر زائر برای مراسم پرتاب و تهیه حصیرهای مخصوص استفاده شخصی بود.

در کل ۱۰۰۰۰ زائر از ۱۶۰ ملیت مختلف و افرادی که در عربستان بودند برای انجام مناسک حج در سال ۲۰۲۰ به‌صورت تصادفی انتخاب شدند. در طول مراسم حج و پس از آن هیچ مورد مثبت کووید-۱۹ ثبت نشده است.

1. Global Center for Mass Gatherings Medicine
2. Organizers
3. Healthcare professionals
4. Hospitality staff

نتیجه گیری

- پیشنهاد می شود که گردهمایی ها و تجمعات مذهبی تا زمانی که همچنان انتقال خوشه‌ای برقرار است، برگزار نگردد ولی در صورت برگزاری به منظور جلوگیری از انتقال بیماری کووید-۱۹، حتماً پروتکل‌ها رعایت گردد؛
- با استفاده از چک لیست‌های ارزیابی خطر، می توان خطر کلی انتقال و گسترش بیشتر کووید-۱۹ در یک مراسم مذهبی را تعیین نمود با این حال توصیه مشخص و دقیقی در مورد این که چه مراسمی لازم است لغو شود و چه مراسمی قابل انجام است ذکر نشده است؛
- واضح است که اگر خطر انتقال بیماری در جریان مراسم ناچیز باشد با خیال راحت تری می توان مراسم را برگزار کرد و هر چه این خطر بیشتر باشد لازم است تصمیم‌گیری به سمت عدم برگزاری و به تعویق انداختن آن مراسم باشد؛
- در هر کشور و هر منطقه باید با توجه به شرایط ویژه آن منطقه در مورد چگونگی بازگشایی مکان‌ها و برگزاری مراسم مذهبی تصمیم‌گیری گردد؛
- تنش‌زدایی از اقداماتی که در جهت لغو، به تعویق انداختن و یا محدود کردن تجمعات مذهبی در روند پیش روی چرخه این همه‌گیری است، نیازمند ارزیابی خطر و در صورت امکان، انجام اقدامات مداخله‌گرانه است. گسترش کووید-۱۹ در دنیا با تجمعات مذهبی الگوی قابل توجهی داشته است و ارتباط مشهودی بین به تعویق انداختن تجمعات مذهبی و کاهش شیوع کووید-۱۹ در کشورهایی که بلافاصله این اقدامات را انجام داده‌اند، مشاهده شده است.

نتیجه‌گیری برای کشور ج.ا.ایران: در ایران مناسبات و مراسم مذهبی به دنبال رخداد همه‌گیری، متوقف و اماکن مذهبی تعطیل شدند. با توجه به ارزیابی خطر ارائه شده در این مستند، توصیه می‌شود:

- ۱- به منظور حفظ سلامت شرکت کنندگان، اگر مقدور است تا زمان رفع کامل خطر برگزاری مراسم به تعویق بیفتد؛
- ۲- در صورتی که قرار بر برگزاری مراسم مذهبی باشد باید از ورود افراد پرخطر اجتناب شود و پروتکل‌های بهداشتی رعایت شوند. الگوی مراسم حج می‌تواند برای برگزاری بعضی از تجمعات مذهبی استفاده گردد؛
- ۳- برخی از اقدامات جایگزین مانند برگزاری مراسم به شیوه مجازی نیز می‌تواند در نظر گرفته شوند.

منابع

- 1- <http://ijhp.ir/article-1-194-fa.html>
- 2- <https://www.who.int/publications/i/item/practical-considerations-and-recommendations-for-religious-leaders-and-faith-based-communities-in-the-context-of-covid-19>
- 3- <https://www.who.int/publications/i/item/10665-332235>
- 4- <https://academic.oup.com/jtm/advance-article/doi/10.1093/jtm/taaa065/5825510>
- 5- <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/coronavirus-disease-covid-19-mass-gatherings>
- 6- <https://www.who.int/publications/i/item/10665-333187>
- 7- <https://www.liebertpub.com/doi/full/10.1089/hs.2020.0144>
- 8- <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1201971220303131?via%3Dihub>

